

שאלה שבועית בהלכה □ הרב בנימין טבדי

אכלתי עוגה ותמרים – שניהם בשיעור ברכה אחרונה. אך כאשר ברכתי "מעין שלש" – אמרתי רק "על המחיה" ולא הזכרתי "על העץ ועל פרי העץ" כלל. האם עלי לחזור ולברך מעין שלש בנוסח "על העץ".

ברך ברכת המזון על אכילת תמרים ושתיית יין

במסכת ברכות (יב, א) שנינו שמי שברך ברכת המזון אחר אכילת תמרים – יצא בדיעבד ידי חובה:

כגון דאכל תמרי וקסבר נהמא אכל, ופתח בדנהמא וסיים בדתמרי - יצא, דאפילו סיים בדנהמא נמי יצא; מאי טעמא - דתמרי נמי מיזן זייני.

הגמרא מסבירה, שהואיל וגם תמרים מוזינים את האדם – ברכת המזון מועילה להם. הראשונים דייקו מסוגיה זו שהלכה זו מיוחדת לתמרים ולא לשאר הפירות שהשתבחה בהם ארץ ישראל. לכן מי שאכל רימון או תאנה – עליו לברך ברכת מעין שלוש ולומר בפורש "על העץ ועל פרי העץ", ואם ברך בטעות ברכת המזון – לא יצא ידי חובה.

עם זאת לגבי יין כתבו הראשונים בשם חכמי צרפת – שדינם דומה לתמרים. והיינו שמי ששתה יין ובטעות ברך ברכת המזון – יצא ידי חובה. ראייתם היא מהגמרא שאומרת ש"יין סעיד" והיה ראוי לברך עליו ברכת המזון המלאה – אלא שלא קובעים עליו סעודה (ברכות לה, ב). וכן כתבו רבנו יונה (תר"י עך הרי"ף ברכות דף ו) והרא"ש (ברכות א, יד). ולמעשה כן נפסק בשלחן ערוך (או"ח רח, יז):

ברכת שלש (=ברכת המזון) אינה פוטרת מעין שלש, שאם אכל דייסא אין ברכת המזון פוטרתו; אבל ביין ברכת ג' פוטרתו, שאם בירך על היין ברכת המזון במקום על הגפן, יצא; והוא הדין אם בירך על התמרים ברכת המזון במקום על העץ, יצא.

בהמשך פוסק השלחן ערוך, על פי דברי הראשונים, שאפילו אם לא ברך את כל ברכת המזון אלא רק אמר את הברכה הראשונה של ברכת המזון "ברכת הזין" –

"על המחיה" במקום "על העץ"

לאור הדברים הללו באו הפוסקים לדון בשאלה – מה הדין במי שברך "על המחיה" במקום "על העץ" – או ההיפך. כמדומני שההתייחסות הראשונה לנושא מובאת בספר "לחם רב" לג"ר שמואל מלובלין (חי לפני 450 שנה) וזה לשונו (סי' רח סק"ז):

ברכת על המחיה פוטרת מעין ג' - ודוקא של יין ותמרים. דיינ נמי סועד ותמרים נמי זיינים. הלכך שפיר שייך להם ברכת על המחיה, אבל אינו פוטרת לשאר דברים משבעת המינים שחייב עליהן לברך נמי ברכת מעין ג', דשאני יין ותמרים משאר שבעת המינים דזייני וכנזכר.

והיינו שבעל ה"לחם רב" טוען, שכשם שברכת המזון פוטרת בדיעבד את ברכת "על הגפן" ו"על העץ" לגבי תמרים – כך גם ברכת "על המחיה" פוטרתן. וכן כתב הלבוש (רח, יז):

וכן אם אכל פירות אפילו משבעת המינים, אין ברכת על המחיה פוטר אותם דפירות לא זייני. מיהו כיון דגבי יין אמרו ז"ל [ברכות לה ע"ב] שהוא סועד, וכן גבי תמרים אמרו ז"ל [שם יב ע"א] שהן זנין, לפיכך אם אמר על היין או על התמרים על המחיה וכו' יצא, ולא עוד אלא אפילו אמר ברכת המזון על אלו השנים יצא...

מלשון הלבוש משמע שיותר פשוט לו לומר ש"על המחיה" פוטר יין ותמרים מאשר ההלכה שברכת המזון פוטרתן. נקודה זו כמובן מחודשת, וטעונה הוכחה. ואכן בספר "אליהו זוטא" בהגהותיו על הלבוש העיר על כך:

לא מצאתי זה בשום מקום אלא דוקא ברכת המזון או הזין פוטר, ואי מדנפשיה הו"ל ליכתוב 'נראה לי' כדרכו...

ומכל-מקום למעשה רוב הפוסקים הזכירו להלכה את דברי ה"לחם רב" ובעל ה"לבוש", שאם ברך בטעות "על המחיה" על יין או תמרים – אינו צריך לחזור ולברך "על הגפן" או "על העץ" (כ"כ הא"ח על סימן רח שם: העטרת זקנים סק"ט, מגן גיבורים סקכ"ה, באה"ט סקכ"ג).

מי שאכל גם מאפה וגם תמרים – וברך רק על המחיה

והנה כל הדיון עד עתה היה במי שאכל תמרים או שתה יין – ובקום הברכה האחרונה הנכונה ברך "על המחיה". מעתה יש לדון בשאלה משודרגת יותר: מי שאכל גם מאפה (שצריך לברך עליו באחרונה – "על המחיה") וגם תמרים. אנו יודעים שלכתחילה במקרה הנ"ל היו צריכים להזכיר בברכת מעין-שלש גם "על המחיה" וגם "על פרי העץ". השאלה היא מה הדין אם ברך במקרה זה רק "על המחיה" – האם בדיעבד יצא ידי חובת ברכת "על העץ".

הצד לומר שיוצא ידי חובה הוא ברור. שהרי אם כאר לא אכל כלל שום מאפה, אלא רק תמרים, וברך "על המחיה" – יצא ידי חובה, ולא אומרים שיש כאן ברכה לבטלה – אם כן מסתבר שגם במקום שבא לכלול את התמרים בברכת "על המחיה" הנאמרת על-פי דין (על המאפה) – המברך יצא ידי חובה, גם ביחס לתמרים.

אך יש גם צד שני. שהרי אפשר שהיכן שאכל רק תמרים וברך "על המחיה" אז אין לנו ברירה אלא רק לברר האם הברכה פטרה את חיוב הברכה אכילת התמרים. הואיל ואם

ברכת "על המחיה" לא פטרה את אכילת התמרים יצא שהיתה כאן ברכה לבטלה - לכן יש מקום לומר שאם בדיעבד אפשר לפרש שהברכה כן מועילה לאכילת התמרים - אז אין לברך שוב על התמרים.

לעומת זאת, בשעה שהאדם התחייב שתי ברכות: גם "על המחיה" וגם "על פרי העץ" - אמנם היה ראוי לו שיכלול את ב' הברכות יחד, אך מכל מקום אם ברך רק "על המחיה" - יש מקום לומר שעדיין חייב לברך "על פרי העץ", ולא נגרור את "על המחיה" גם על התמרים.

למעשה נחלקו בשאלה זו גדולי האחרונים, וכפי שנבאר.

מחלוקת הגרי"י זילברמן והגר"א ראם

בספר "קרבן ישי" על מסכת ברכות, מובאת התכתבות ענפה ומעניינת בין הגר"א ישראל יצחק זילברמן (מגדולי הפוסקים בירושלים לפני כמאה שנה) ובין הגר"א אליהו ראם (ראב"ד בד"ץ פרושים בירושלים) - בדיוק בשאלה שלנו.

הגרי"י זילברמן טען שאין הבדל בין המקרים: כשם שאם לא אכלת מזונות אלא רק תמרים - יצא ידי חובה בברכת "על המחיה" - כך במקרה שאכל את שניהם וברך רק "על המחיה".

הגר"א ראם הקשה עליו מסעיף מפורש בהלכות ברכת הפירות ששם כתב השלחן ערוך (רו, ב):

היו לפניו פרי האדמה ופרי העץ, ובירך על פרי האדמה ונתכוון לפטור את פרי העץ, יצא.

כדוע מי שברך על פרי "בורא פרי האדמה" - יצא ידי חובה. לכן, לדוגמא, מי שלקח תפוח בידו ובירך "בורא פרי האדמה" - יאכל את התפוח ולא יחזור לברך "בורא פרי העץ". בסעיף זה השלחן ערוך במקרה שיש לפני האדם גם פירות וגם ירקות - ולפני שלקח בידו פרי או ירק ברך "בורא פרי האדמה". במקרה כזה פוסק מרן להלכה - שאם נתכוון לפטור את פרי העץ - יצא. בפשטות כוונתו היא שלא נתכוון לפטור רק את פרי העץ, אלא גם את פרי העץ וגם את הירקות שהיו לפניו - ועל כך הורה שיצא ידי חובה גם כלפי פירות העץ. מכאן טוען הגר"א ראם - הרי שיש לדקדק שאם נתכוון בברכתו רק לירקות שהיו על השלחן - הרי שלא פטר בברכת "האדמה" את הפירות. וממילא מכאן יש להקיש למקרה שאכל מאפה ותמרים וברך רק "על המחיה". והיינו שהואיל שכל עוד לא התכוון בברכת על המחיה לפטור גם את התמרים - הרי שהם לא נפטרו, ועליו לחזור ולברך "על העץ ועל פרי העץ" בברכה בני עצמה.

הגרי"י זילברמן השיב על טענתו של הגר"א ראם - שאין להביא ראיה מברכת "האדמה" על פרי לגבי ברכות של "מעין שלש". שהרי באמת חכמים תקנו לפירות וירקות ברכות שונות לגמרי, אלא שבדיעבד הואיל וגם פרי גדל מהרדמה - אם ברך על פרי אדמה יצא בדיעבד. אמנם כאמור - אלו מלכתחילה שתי ברכות שונות. לכן מי שהיו לפניו פירות וירקות וברך "אדמה" - כל עוד לא כיוון גם על הפירות - הרי שהוציא ידי חובה רק את הירקות, ועל הפירות יברך בפני עצמם.

לעומת זאת בברכת "מעין שלש" חכמים מראש תקנו לכול הן את "על המחיה" והן את "על העץ ועל פרי העץ" בברכה אחת - ולא בשתי ברכות נפרדות. לכן - טוען הרב זילברמן - אם אכל גם מאפה וגם תמרים - יש לומר שגם אם לא כוון באופן ספציפי לפטור את התמרים וברך באופן כללי "על המחיה" - פטר הן את המאפה והן את התמרים.

הגרש"ז אויירבעך זצ"ל, בהסכמתו לספר "קרבן ישי" הנ"ל - צידד בעמדת הגר"א ראם. והיינו שאם ברך רק "על המחיה" ללא כוונה לפטור את התמרים - עליו לחזור ולברך מחדש ברכה אחרונה על התמרים "על העץ ועל פרי העץ" (הו"ד גם במנחת שלמה א, צא סק"ו).

דברי החיד"א ופסק ההלכה למעשה

והנה הגאון ר' אליעזר ולנדברג זצ"ל, בספרו "ציץ אליעזר" (יט, ח) העיר שיש לפשוט את המחלוקת הנ"ל בין אחרוני דורנו - מדברים שנכתבו לפני כ 250 שנה, על ידי גדולי הפוסקים הגאון החיד"א. בספרו "מחזיק ברכה" - תוך כדי דיון הלכתי הנוגע לתפילות-שבת - העיר החיד"א אגב אורחא (מחבר"ר רסח, ט):

האוכל פירות מעין ז' (=משבעת המינים) ומזונות דדינא הוא לכולם בברכה מעין ג', ואם שכח ובירך על המחיה לחוד דפשיטא דמברך על העץ אח"כ לחוד.

הרי מפורש הדבר שפסק החיד"א, שאין ברכת "על המחיה" פוטרת את ברת "על העץ ועל פרי העץ", אפי' בדיעבד.

יש לציין שקמו מערערים על הראי"ה מדברי החיד"א. שהרי החיד"א דן במי שאוכל פירות "מעין ז'" - ולכאורה אין הכרח להסביר שמדובר על תמרים. והיינו שכאמור כל האפשרות ש"על המחיה" תפטור את ברכת "על העץ ועל פרי העץ" היא דווקא כלפי תמרים, וכפי שהסברנו לעיל. ואם כן אפשר שהחיד"א אמר את דבריו לגבי הפירות האחרים משבעת המינים - לא כולל תמרים. בפירות האחרים, כגון רימון, תאנה וכ' - כולם מודים שין על המחיה פוטרם בשום עניין.

בספר ילקוט יוסף (סי' רז הערה ב) השיב על כך, שהואיל והחיד"א אמר דבריו באופן כללי, יש לפרש שהוא כיוון על כל הפירות משבעת המינים, כולל תמרים. ואם כן, אכן יש ממנו ראיה להלכה שאם אכל גם מזונות וגם תמרים וברך רק "על המחיה" - יחזור ויברך "על העץ ועל פרי העץ".

והוא הדין למי שאכל מאפה ושתה יין וברך רק "על המחיה" שצריך לחזור ולברך "על הגפן". ואע"פ שכאמור "על המחיה" פוטר את היין כמו שפוטר את התמרים. אך כל זה כאמור רק אם אכל רק תמרים או שתה רק יין וברך "על המחיה". אך במקרה שאכל גם מאפה וברך "על המחיה" לא פטר את התמרים והיין. וכן פסק בילקוט יוסף (שם) כן ההר צבי (א, קה), הגרש"ז אויירבעך הנ"ל והציץ אליעזר הנ"ל. וממילא כן יש להורות להלכה ולמעשה.